

PRZEMYSŁAW DĄBROWSKI

Prace nad projektem statutu o ustroju królewsko-stołecznego miasta Wilna. Zapomniana karta z dziejów wileńskiego samorządu terytorialnego w okresie dwudziestolecia międzywojennego

Work on the Draft Statute on the System of the Royal Capital City of Vilnius: A Forgotten Page from the History of Vilnius Local Government in the Interwar Period

The first part of the paper presents work on preparing the statute of the city of Vilnius in the interwar period. The Local Government Act of 1933 granted separate law to the six largest cities at that time. The paper also describes the draft statute prepared by the clerk of the statutory committee, which was created as a result of the work of the statutory subcommittee.

PRZEMYSŁAW DĄBROWSKI, profesor Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku
ORCID 0000-0003-4051-7576, e-mail: przemyslaw.dabrowski@upsl.edu.pl

SŁOWA KLUCZE: Wilno, statut, miasto stołeczne, okres międzywojenny

KEYWORDS: Vilnius, statute, capital city, interwar period

1 | Stanowisko Prezydium Rady Ministrów i opinia dr. Władysława Dalbora

Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (tak zwana ustawa scaleniowa)^[1] upoważniała Prezydenta Rzeczypospolitej do wydania w okresie trzech lat od momentu wejścia jej w życie, to jest do dnia 13 lipca 1936 roku, rozporządzeń z mocą ustawy regulujących między innymi odrębne prawo (statut) o ustroju miasta dla sześciu „większych” wówczas miast, a więc: Krakowa, Lwowa, Łodzi, Poznania, miasta stołecznego Warszawy oraz Wilna^[2]. Statut mógł być nadany na wniosek ministra spraw wewnętrznych po zasięgnięciu opinii danej rady miejskiej lub bez, gdyby rada nie przesłała jej w ciągu 90 dni od otrzymania projektu. Z przedmiotowym wnioskiem minister występował *ex officio* lub z inicjatywy rady^[3]. W praktyce to jednak one przygotowywały tezy i projekty statutów, a następnie wysyłały je do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych celem akceptacji^[4].

Zgodnie z ustawą w statucie można było uwzględnić odrębności ustrojowe miasta w następującym zakresie: liczby radnych, możliwości łączenia mandatu radnego z członkostwem w zarządzie miejskim oraz zasiadania członków zarządu w składzie rady, przewodniczenia posiedzeniom rady miejskiej, ukonstytuowania oraz organizacji rady miejskiej, trybu obradowania rady miejskiej i magistratu, a także ustanowienia kar regulaminowych, liczby ławników i wiceprezydentów, „ustalenie wyższych kwalifikacji naukowych i zawodowych” dla osób kandydujących na urząd prezydenta i wiceprezydentów, zasad zarządu majątkiem gminnym,

---

¹ Artur Warzocha, „Samorząd terytorialny w II RP – w drodze ku własnemu państwu” *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Res Politicae*, (2012): 358–360; Marek Jakubiak, „Tworzenie systemu władzy terytorialnej w Drugiej i w Trzeciej Rzeczypospolitej. Analiza porównawcza” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, z. 2 (2022): 153–154.

² Władysław Dalbor, „Zmiana i ujednoczenie ustroju samorządu terytorialnego w Polsce” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 4 (1933): 224; Zygmunt Fedorowicz, *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944* (Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, 2010), 151.

³ Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz.U. z 1933 r., Nr 35, poz. 294): art. 38 ust. 1 i 3.

⁴ K. Malko, Do Zarządu Miejskiego w Wilnie. Wydział Ogólny, msp., dat., Lwów, 16 II 1936, w *Statut ustrojowy miasta Wilna*, Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej LCVA), *Magistrat miasta Wilna*, fond 64, ap. 20, apsk. 203: 7.

jak i również kwestii, co do których ustawa scaleniowa „nie zawiera wyraźnych postanowień lub do unormowania nie upoważnia ministra spraw wewnętrznych”^[5].

W 1935 roku odpowiednie prace w przedmiotowym zakresie rozpoczęły zarządy miejskie: Lwowa, Krakowa i Wilna^[6]. Z inicjatywą wystąpił też Zarząd Związku Miast Polskich w Warszawie^[7], kierowany wówczas przez Stefana Starzyńskiego^[8], który na posiedzeniu 26 czerwca 1935 roku utworzył komisję statutową złożoną z prezydentów pięciu miast (Wilna – Wiktor Maleszewski^[9], Lwowa – Wacław Drojanowski, Poznań – Erwin

---

⁵ Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego: art. 38 ust. 2.

⁶ Jednolite teksty ustaw samorządowych oraz statuty m. Lwowa i Krakowa, msp. w: *Statut ustrojowy miasta Wilna*: 210; J. Krzyżkowski, Do Zarządu Miejskiego w Wilnie. Wydział Ogólny, msp., dat., Warszawa, 20 II 1936 w: *ibidem*, 6; W. Głazek, Do Zarządu Miejskiego w Wilnie, msp., dat., Łódź, 19 II 1936, w *ibidem*, 20; Projekt Zawadzkiego, msp. w: *ibidem*, 146-174; Jacek Przygodzki, „Samorząd terytorialny w pracach komisji dla reformy administracji z 1923 roku”, [w:] *Samorząd i samorządność w przeszłości i teraźniejszości*, red. Marian Józef Ptak (Wrocław: Kolonia Limited, 2013), 91-103; *idem*, *Komisje dla usprawnienia administracji publicznej w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne* (Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, 2019), 229-230; Poznań i Łódź nie zdecydowały się na przygotowanie projektów. W kontekście Warszawy zaś, jednym z pierwszych aktów był projekt ustawy gminy miasta stołecznego Warszawy, autorstwa dr. Józefa Zawadzkiego. Kolejny projekt ustawy o ustroju województwa stołecznego i gminy miasta stołecznego Warszawy w wersji opracowanej przez dr. Kazimierza Windakiewicza z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, został przygotowany przez komisję dla usprawnienia administracji publicznej działającą przy Prezesie Rady Ministrów. Ostateczny kształt nadał projektowi Stanisław Podwiński; zob. też: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 września 1934 r. o tymczasowych organach ustrojowych gminy m. st. Warszawy, (Dz.U. z 1934 r., Nr 86, poz. 778); Ustawa z dnia 30 marca 1936 r. o przedłużeniu okresu urzędowania tymczasowych organów ustrojowych gminy m. st. Warszawy, (Dz.U. z 1936 r., Nr 23, poz. 188); Ustawa z dnia 22 czerwca 1937 r. o przedłużeniu okresu urzędowania tymczasowych organów ustrojowych gminy m. st. Warszawy, (Dz.U. z 1937 r., Nr 48, poz. 371); Ustawa z dnia 16 sierpnia 1938 r. o samorządzie gminy m. st. Warszawy, (Dz.U. z 1938 r., Nr 63, poz. 479).

⁷ Patrz: Karol Makles, „»Samorząd Miejski (1921-1939)« i jego dzieje” *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 1-2 (2011): 92-93.

⁸ Bogdan Mościcki, *Sto lat Związku Miast Polskich 1917-2018* (Poznań: Związek Miast Polskich, 2018), 62.

⁹ Szerzej zob.: Przemysław Dąbrowski, Wiktor Zenon Maleszewski. Ostatni polski prezydent międzywojennego Wilna (Sopot: Wydawnictwo Arche, 2022).

Więckowski, Krakowa – Mieczysław Kaplicki i Łodzi – Wacław Wojewódzki) pod przewodnictwem Prezydenta miasta Krakowa^[10].

Jednakże tego samego dnia, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wysłało do zarządów miejskich Lwowa i Krakowa pismo, w którym zauważono, że Prezydium Rady Ministrów^[11] w dniu 15 maja 1935 roku uznało, iż po wejściu w życie ustawy konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku, pełnomocnictwa dla Prezydenta Rzeczypospolitej do wydania statutów w drodze rozporządzeń z mocą ustawy wygasły – takowe od 1926 roku były przewidziane jedynie w ustawie z dnia 17 marca 1921. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej^[12], a nowa wprowadzała dekrety Prezydenta RP^[13]. Tym samym, jak podkreślono, „[...] cytowanie Konstytucji marcowej jest niemożliwym, a zastępcze powoływanie art. 55 ustawy konstytucyjnej byłoby niedopuszczalne już z tego powodu, że ustawa ta nie zna rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej z mocą ustawy”^[14]. Dlatego też statuty ustrojowe mogły być przyjęte w zwykłym trybie ustawodawczym bądź na mocy prezydenckich dekretów w dwóch przypadkach: upoważnienia zawartego w ustawie lub w razie rozwiązania Sejmu i jednocześnie wystąpienia „konieczności państwowej”^[15].

Z taką interpretacją nie zgadzał się dr Władysław Dalbor. Uważał bowiem, że wprowadzone przez konstytucję kwietniową dekrety z mocą ustawy mogą być stosowane na zasadzie analogii^[16]. W jego opinii najważniejszą kwestią było to, „[...] czy dany dekret bądź ustawa winien się liczyć z postanowieniami szczegółowymi artykułu 38 u.[stawy] s.[caleniowej],

¹⁰ Związek Miast Polskich, „Do Zarządu Miejskiego w Wilnie, dat., Warszawa, 25 II 1936, msp.”, [w:] *Statut ustrojowy miasta Wilna*, 213; „Protokół posiedzenia Zarządu Związku Miast Polskich w dniu 26 czerwca 1935 r.” *Samorząd Miejski*, z. 14-15 (1935): 782.

¹¹ Zob.: Uchwała Rady Ministrów z dnia 12 grudnia 1930 r. w sprawie statutu organizacyjnego Prezydium Rady Ministrów (M. P. z 1930 r., Nr 288, poz. 406); urząd Prezydium Rady Ministrów składał się z: Biura Prezydzialnego Prezesa Rady Ministrów, Biura Prawnego Prezesa Rady Ministrów, Biura Ekonomicznego Prezesa Rady oraz Biura Usprawnienia Administracji.

¹² Ustawa z dnia 17 marca 1921. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 44, w *Polskie Konstytucje 1768–1990. Od szlacheckiej do Rzeczypospolitej Polskiej (Wybór tekstów źródłowych)* (Warszawa: Agencja Wydawnicza TFD, 1991): 103.

¹³ Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. z 1935 r., Nr 30, poz. 227): art. 55-57.

¹⁴ Jednolite teksty ustaw samorządowych oraz statuty m. Lwowa i Krakowa: 210.

¹⁵ Ibidem, 210v; Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., art. 55 ust. 1 i 2.

¹⁶ Władysław Dalbor, „Odrębne statuty największych miast” *Samorząd Miejski*, nr 19 (1935): 1013.

które ściśle określają, jakie różnice ustrojowe zawarte być mogą w statutach tych największych miast. Innymi słowy, czy uzna się, że z artykułów 38 [...] u.[stawy] s.[caleniowej] wygasły tylko pełnomocnictwa, czy też że w ogóle postanowienia [...] tych artykułów straciły moc prawną”^[17].

Zauważył ponadto, że po dwóch latach obowiązywania niektóre przepisy tzw. ustawy scaleniowej stały się „niepraktyczne” lub „względnie niedostateczne”. Zastanawiając się nad przyczyną tego stanu rzeczy, wskazał na „[...] szczególną trudność kombinowania w jedną całość trzech rozmaitych dzielnicowych ustrojów z niektórymi zupełnie nowymi zasadami”^[18]. Mimo tego, dr Dalbor nie widział potrzeby rewizji dotychczasowego ustawodawstwa samorządowego, ponieważ opóźniłoby to „kwestię ustroju miast największych”. Uzasadniał: „A właśnie dla tych miast największych, ze względu na ich rozległą i skomplikowaną gospodarkę, sprawa ta jest najpilniejsza [...]. Przy tym trzeba raz zgodzić się z tym, że ustrój wielkich miast nie może być zupełnie identyczny z ustrojem miast małych. Każda rozleglejsza gospodarka wymaga dla ułatwienia jej i uproszczenia większej specjalizacji i celowej organizacji pod każdym względem”^[19].

Uważał, że przyszłe statuty nie powinny się ograniczać do zakresu przewidzianego w art. 38 ust. 2 tzw. ustawy scaleniowej, ale „[...] objąć musi oprócz tego wszystkie sprawy ustrojowe, nieuregulowane w nowej ustawie samorządowej, t.[o] j.[est] nie tylko te, które stanowią w ogóle lukę ustawową, lecz także te, które obowiązują z mocy dawnych ustaw”^[20].

2 | „Królewsko-stołeczne miasto Wilno”

Władze samorządu wileńskiego prace nad opracowaniem statutu ustrojowego rozpoczęły stosunkowo późno i na ostatnią chwilę. Odpowiedni wniosek został złożony przez grupę czternastu radnych podczas posiedzenia rady miejskiej, odbytego 14 listopada 1935 roku^[21]. W jego uzasad-

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, 1013–1014.

¹⁹ Ibidem, 1014.

²⁰ Ibidem, 1017.

²¹ Wniosek nagły, msp., w *Statut ustrojowy miasta Wilna*: 208v; wniosek podpisali: Bronisław Domański, Wacław Odyniec, Aleksander Żukowski, Roman Jasieński, Stanisław Januszewicz, Henryk Reksć, Władysław Kaczanowski, Stanisław

nieniu argumentowano: „[...] obecnie obowiązująca ustawa samorządowa nie spełnia należycie zadań, jakie stoją przed samorządem większych miast. Słuszną zatem rzeczą jest, aby miasta, które mają za sobą wieloletnią, a nawet wielowiekową tradycję samorządową opartą na specjalnych ustawach i statutach, aczkolwiek przerwana, jak w wypadku Wilna przez okres panowania zaborcy, powróciły do tej tradycji [...]. Przez taki statut można będzie naprawić wiele błędów, jakie w życiu samorządowe miast dostały się i samorząd uczynić bardziej żywotnym i czynnym w życiu miast, ułatwiając mu spełnienie ciężących na nim obowiązków i zadań”^[22].

Postanowiono wówczas o powołaniu – na podstawie art. 45 tzw. ustawy scaleniowej^[23] – komisji statutowej miasta Wilna oraz przygotowaniu przez zarząd miejski też lub projektu nowego statutu ustrojowego i przedstawienie radzie miejskiej rezultatów prac w krótkim terminie, bo do końca lutego 1936 roku^[24]. Do składu trzynastoosobowej komisji weszli: Jan Rubel, doktor Seweryn Wysłouch, Eugeniusz Kozłowski, Kazimierz Luboński, Stanisława Iszorzyna, Aleksander Krestjanow, Bronisław Olechnowicz, profesor Wacław Komarnicki, Mieczysław Grużewski, Zygmunt Fedorowicz, Tadeusz Kiersnowski, Józef Czernichow i Bolesław Segall^[25]. Przewodnictwo objął wiceprezydent Wilna Teodor Nagurski^[26].

21 stycznia 1936 roku na polecenie wiceprezydenta Nagurskiego archiwista naukowy i zarazem kierownik Archiwum miasta Wilna doktor Jan

---

Kubilus, Mieczysław Gliński, M. Iwaszkiewicz, Edward Biszewski, Aleksander Burhardt i Wojciech Gołębiowski.

²² Ibidem, 208.

²³ Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego: art. 45 ust. 1, który stanowił: „Rada gminy może powoływać stałe, czasowe albo do poszczególnych spraw komisje z pośród członków rady i w miarę potrzeby z pośród mieszkańców gminy, posiadających prawo wybieralności do rady. Komisje mogą powoływać ze swego składu podkomisje [...]”.

²⁴ Wniosek nagły: 208v–209.

²⁵ Wyciąg z protokołu posiedzenia Rady Miejskiej miasta Wilna z dnia 14 XI 1935 r., msp., w *Statut ustrojowy miasta Wilna*: 206.

²⁶ Wiktor Maleszewski, Do Pana Wiceprezydenta T. Nagurskiego, msp., dat., Wilno, 5 XII 1935, w ibidem, 204; zob.: Ferdynand Ruszczyc, *Dziennik*, cz. II, *W Wilnie* (Warszawa: Wydawnictwo „Secesja”, 1996), 656; Michał Römer, *Dzienniki*, t. V, 1931–1938 (Warszawa: Ośrodek Karta, 2018), 224–225; Jacek Wałdoch, „Postulaty ugrupowań politycznych podczas wyborów do Rady Miejskiej miasta Wilna w latach 1919–1939”, [w:] *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, red. Marek Maciejewski, Maciej Marszał i Mirosław Sadowski (Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, 2014): 487.

Józef Adamus^[27], przedstawił bardzo ciekawe i wnikliwe argumenty uzasadniające stołeczność Wilna^[28], wraz z licznymi, historycznymi przykładami używania tego „wyróżniającego tytułu”, poczynając od XVII wieku. Adamus zaproponował do wyboru dwie formy, które mogłyby być użyte w przygotowywanym statucie. Pierwsza z nich to „królewskie stołeczne miasto Wilno”. Za tą intytulacją, w jego opinii, przemawiała „większa starożytność”. Jednocześnie, jak dodawał, uniknęłoby się wrażenia „[...] jakoby ten zaszczytny tytuł miało Wilno otrzymać dopiero w ostatnich latach wolnej Rzeczypospolitej oraz przypomnienie czasów, w których Wilno było rzeczywiście i prawnie stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego”^[29]. Druga nazwa z kolei, „miasto stołeczne główne Rzeczypospolitej Wilno” lub „miasto stołeczne główne Wilno” – w opinii Adamusa „[...] lepiej odpowiadałaby dzisiejszemu ustrojowi republikańskiemu państwa”^[30]. 25 stycznia 1936 roku, na podstawie powyższej rekomendacji, zarząd miejski w Wilnie przyjął uchwałę w sprawie starania o nadanie Wilnu tytułu „królewskiego stołecznego miasta”. Jednocześnie decyzję magistratu przekazano komisji statutowej.

Ta na swoim pierwszym posiedzeniu, które odbyło się 4 lutego 1936 roku, uznała za niezbędne przygotowanie odrębnego statutu oraz powołanie podkomisji złożonej z: profesora Wacława Komarnickiego, Teodora Nagurskiego, Zygmunta Fedorowicza, doktora Seweryna Wysłoucha i Antoniego Rudaka (referenta sprawy) – kierownika oddziału podatkowego Urzędu Miejskiego w Wilnie^[31]. Profesor Komarnicki złożył również wniosek o dokooptowanie

---

²⁷ Mikołaj Tarkowski, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939*, (Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Wyższej, 2015), 68 i passim; Anna Korzeniewska-Lasota, „Jan Adamus (1896–1962)”, [w:] *Stefan Ehrenkreutz i historycy prawa okresu dwudziestolecia międzywojennego. W 70. Rocznicę śmierci ostatniego Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, red. Przemysław Dąbrowski, Dariusz Szpoper (Gdańsk–Olsztyn: Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Wyższej, 2016), 72; Jacek Matuszewski, „Jana Adamusa droga ku naukowemu niebytowi” *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, nr 17 (2014): 273.

²⁸ Zob. też: Władysław Kowalenko, „Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w Sejmach Rzeczypospolitej” *Ateneum Wileńskie*, z. 10–11 (1926): 327–373.

²⁹ Jan Adamus, „Do Zarządu Miejskiego miasta Wilna, msp., dat., Wilno, 21 I 1936”, [w:] *Statut ustrojowy miasta Wilna*, 3.

³⁰ Ibidem, 3v.

³¹ Protokół z posiedzenia komisji statutowej m. Wilna w dniu 4 II 1936 r., msp., w ibidem, 193.

profesorów: Mieczysława Gutkowskiego^[32] i Jerzego Panejki^[33]. Ci jednak odmówili. Profesor Gutkowski swoją decyzję tłumaczył „przeciążeniem pracą oraz złym stanem zdrowia”^[34], a profesor Panejko „bardzo pilnymi pracami naukowymi”^[35]. Zgodzono się również na to, aby w przyszłym statucie Wilno nosiło tytuł „królewsko-stołecznego miasta”^[36].

3 | Tezy Zygmunta Fedorowicza i referat prof. Wacława Komarnickiego

Podkomisja rozpoczęła prace niemalże natychmiast. Ustalono, że zostaną przygotowane odpowiednie tezy do art. 38. tzw. ustawy scale-niowej, które następnie miały być analizowane i stanowić fundament pod przyszłe regulacje statutowe. Zadanie to powierzono radnemu,

---

³² Zob.: Mikołaj Tarkowski, *Adwokatura wileńska 1918–1939. Studium historyczno-prawne* (Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2014), 212; idem, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939*: 100 i passim.

³³ Patrz: Przemysław Dąbrowski, „Nauczanie nauki administracji i prawa administracyjnego na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w okresie dwudziestolecia międzywojennego” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (2015): 305 i passim; Adam Ostrowski, „Jerzy Panejko i jego poglądy na instytucję samorządu” *Prawo i Więź*, nr 4 (2020): 203–226. <https://doi.org/10.36128/priw.vi34.163>; Jarosław Dobkowski, „Jerzy Karol Panejko (1886–1973)” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 26 (2014): 47–61.

³⁴ Mieczysław Gutowski, „Do Zarządu Miejskiego w Wilnie, rkps, dat., Wilno, 15 II 1936”, [w:] *Statut ustrojowy miasta Wilna*, 212.

³⁵ Jerzy Panejko, „Do Zarządu Miejskiego w Wilnie, rkps, dat., Wilno, 15 II 1936”, [w:] *ibidem*, 214.

³⁶ Protokół z posiedzenia komisji statutowej m. Wilna w dniu 4 II 1936 r.: 193v.

byłemu wicemarszałkowi tzw. Sejmu Wileńskiego (Litwy Środkowej)^[37] Zygmuntovi Fedorowiczowi^[38].

Opracował on osiem głównych lematów. Zaproponował ograniczenie liczby radnych do 48, z zastrzeżeniem, iż w razie wzrostu zaludnienia (ponad 200000 mieszkańców) należało wybrać kolejnego radnego (na każde 10000 mieszkańców). Uzasadniał to tym, że zbyt rozbudowana rada miejska „[...] nie przyczynia się bynajmniej do głębszego ujęcia zagadnień samorządowych, ani też do większej sprawności pracy samorządu”, dodając przy tym, iż: „Za mniejszą ilością członków rady przemawia możliwość staranniejszego doboru kandydatów oraz większego wciągnięcia ich w istotną pracę samorządu”^[39]. Jednocześnie postulował, aby w przyszłych regulacjach znalazł się przepis stanowiący o tym, że do składu komisji mogą wchodzić także osoby, które nie posiadały mandatu radnego. Na czele komisji miał stać przewodniczący wybrany przez jej członków, a posiedzenia odbywałyby się w terminach ustalonych wraz z prezydentem miasta^[40]. Ponadto, nie można było łączyć mandatu radnego z członkostwem w zarządzie miejskim. W razie wyboru na członka zarządu radny tracił swój mandat, ale mógł zasiadać w składzie rady miejskiej^[41].

Zdaniem Fedorowicza należało rozdzielić funkcję prezydenta miasta i przewodniczącego rady miejskiej, wprowadzając „oddzielnego, stałego” przewodniczącego i jego dwóch zastępców^[42]. Ponadto, postulował utrzymanie zasady proporcjonalności w wyborach do rady miejskiej (też przy głosowaniach już w wyłonionej), jak w przypadku komisji czy przedsiębiorstw miejskich^[43]. Sprawy zgłaszane z inicjatywy zarządu miejskiego miały trafiać najpierw do prac odpowiedniej komisji, a następnie być

---

³⁷ Szerzej zob.: Przemysław Dąbrowski, *Rozpolitykowane miasto. Ustrój polityczny państwa w koncepcjach polskich ugrupowań działających w Wilnie w latach 1918–1938* (Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2012), 33–35 i passim; idem, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010): 103 i passim; Mieczysław Jackiewicz, *Wilno w XX wieku. Ludzie i wydarzenia* (Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, 2013), 161.

³⁸ Protokół z posiedzenia podkomisji statutowej m. Wilna w dniu 19 II 1936 r., msp., w *Statut ustrojowy miasta Wilna*, 195.

³⁹ Zygmunt Fedorowicz, „Dotychczasowe doświadczenie, rkps” w: ibidem, 175.

⁴⁰ Ibidem, 179.

⁴¹ Protokół z posiedzenia podkomisji statutowej m. Wilna w dniu 2 III 1936 roku, msp. w: ibidem, 194.

⁴² Fedorowicz, „Dotychczasowe doświadczenie”, 177

⁴³ Ibidem, 178.

referowane na posiedzeniu rady przez upoważnioną przez zarząd osobę. Z kolei te wysuwane przez radę, byłyby kierowane do zarządu, a potem prezentowane w radzie przez wskazanego członka komisji^[44].

Zarząd miejski składałby się z prezydenta miasta, dwóch wiceprezydentów i pięciu ławników. Kandydaci na prezydenta i wiceprezydentów powinni ukończyć studia wyższe lub posiadać wykształcenie średnie „specjalne” (fachowe)^[45]. Fedorowicz opowiedział się za wprowadzeniem obowiązku corocznego przedkładania bilansu – stanu majątku miejskiego, w którym znalazłyby się informacje o: majątku ruchomym i nieruchomym, wierzytelnościach, zadłużeniu czy obciążeniach^[46]. Ponadto zaproponował, by wyodrębnić kadrowo i finansowo dotychczasowe przedsiębiorstwa miejskie. Posiadałyby one własne zarządy, rady nadzorcze, do składu których wchodziłoby przedstawiciele magistratu i rady miejskiej, a ich budżety byłyby zatwierdzane przez odpowiednie organa samorządowe^[47].

Na kolejnym posiedzeniu podkomisji, odbytym 2 marca 1936 roku, część też przyjęto bez żadnych poprawek, zaś do niektórych wprowadzono drobne zmiany^[48]. Mandaty radnych wybranych do składu zarządu miejskiego ulegały zawieszeniu na okres piastowania przez nich funkcji członka zarządu. Zgodzono się z propozycją, że posiedzeniami rady miejskiej kieruje przewodniczący a nie prezydent miasta, z tym zastrzeżeniem, że posiadałby on specjalne prerogatywy, na przykład prawo pierwszeństwa przy głosowaniach. W kontekście zasady proporcjonalności miała ona być zachowana przy wyborach do tych komisji, które nie miałyby charakteru opiniodawczego^[49].

Ustalono ponadto, że przed finalnym opracowaniem tez, które znalazłyby się w statucie w formie artykułów, zlecono jeszcze opracowanie kolejnych lematów między innymi w zakresie zarządu majątkiem miasta, ukonstytuowania się rady miejskiej i przebiegu jej posiedzeń, komisji oraz kar regulaminowych^[50].

44 Ibidem, 180.

45 Ibidem, 181.

46 Ibidem, 182.

47 Ibidem, 183.

48 Protokół z posiedzenia podkomisji statutowej m. Wilna w dniu 2 III 1936 roku: 193v.

49 Ibidem, 194–194v.

50 Ibidem, 194v; Zygmunt Fedorowicz, „Szanowny Panie Wiceprezydencie!”, rkps, dat., Wilno, 23 III 1936” w: ibidem, 116; Waclaw Komarnicki, „Szanowny Panie Prezydencie, rkps., dat., Wilno, 30 III 1936” w: ibidem, 142.

W kontekście przygotowanych przez Fedorowicza postulatów dotyczących zarządu majątkiem wskazano na tak ważne kwestie jak inwentarz (ruchomości, nieruchomości, długi, wierzytelności), utrzymanie „w całości i w stanie dobrym” majątku, administrowanie nim, a także przeznaczenie jego dochodu^[51]. W kontekście tego ostatniego, uzasadniano, że „zarząd majątku powinien być prowadzony w kierunku osiągnięcia jak największych trwałych czystych dochodów z uwzględnieniem zasad racjonalnej gospodarki i natury majątku”^[52]. Więcej miejsca Fedorowicz poświęcił przedsiębiorstwom miejskim. W jego opinii powinny być prowadzone według zasad handlowych. Dzieliły się na wydzielone i niewydzielone. O statusie pierwszych decydowała rada miejska na wniosek magistratu. Miały otrzymać statut przygotowany przez zarząd miejski, zatwierdzony przez radę i wpisany do rejestru handlowego. Ich organami były: zarząd, w składzie którego powinien być przedstawiciel magistratu i rada nadzorcza, w $\frac{3}{4}$ złożona z reprezentantów zarządu miejskiego i rady. Budżet przedsiębiorstwa wydzielonego, po wyrażeniu opinii przez magistrat, miał być uchwalany lub zatwierdzany przez radę^[53]. Przedsiębiorstwa niewydzielone natomiast, podlegały zarządowi miejskiemu, a ich budżety stanowiły składową część budżetu miasta^[54].

Referat profesora Waclawa Komarnickiego dotyczył pozostałych kwestii, na jakie uwagę zwróciła podkomisja statutowa. Warunkiem *sine qua non* ukonstytuowania się rady miejskiej było zwołanie jej pierwszego posiedzenia przez prezydenta miasta z udziałem minimalnej liczby radnych uprawnionych do przyjmowania uchwał, w ciągu 14 dni licząc od uprawomocnienia się wyników wyborów samorządowych. Radzie przewodniczył wówczas najstarszy wiekiem radny, powołany przez prezydenta miasta. Przewodniczący wyznaczał następnie sekretarza obrad w osobie radnego najmłodszego wiekiem. Pełnili oni swoje funkcje do czasu wyłonienia prezydium rady miejskiej^[55]. Na pierwszym posiedzeniu rady, radny składał przyrzeczenie, a odmowa jego złożenia skutkowałą utratą mandatu. W ciągu dwóch tygodni od pierwszego posiedzenia rada miała wybrać

⁵¹ Zygmunt Fedorowicz, „Zasady zarządu majątkiem miejskim, rkps” w: *ibidem*, 117, 120.

⁵² *Ibidem*, 118.

⁵³ *Ibidem*, 119.

⁵⁴ *Ibidem*, 120.

⁵⁵ Komarnicki, „Referat, rkps” w: 184.

spośród swojego grona prezydium, złożone z przewodniczącego i dwóch wiceprzewodniczących^[56].

Na kolejnym posiedzeniu ustalono by składy stałych komisji (głównych): finansowo-gospodarczej, rewizyjnej, technicznej, urbanistycznej, kulturalno-oświatowej oraz zdrowia i opieki społecznej. Listy kandydatów mogły zgłaszać grupy minimum 10 radnych. W razie potrzeby rada powoływałaby też komisje nadzwyczajne (niestałe)^[57], złożone jedynie z radnych. Wybierałyby one ze swojego grona przewodniczącego, jego zastępcę i sekretarza. W ich obradach mogli brać również udział, z prawem do zabrania głosu, członkowie magistratu^[58]. Każdy radny miał obowiązek brania udziału w pracach co najmniej jednej komisji głównej. Do zadań przewodniczącego należało zwoływanie posiedzeń komisji (z własnej inicjatywy, na żądanie przewodniczącego rady, prezydenta miasta lub ¼ składu komisji) oraz ułożenie porządku obrad, z uwzględnieniem wszelkich uwag przewodniczącego rady i prezydenta miasta^[59].

Posiedzenia rady zwoływał przewodniczący co najmniej raz w miesiącu (z wyjątkiem lipca i sierpnia), z własnej inicjatywy lub na żądanie prezydenta miasta, komisji rewizyjnej lub ¼ składu rady. Przewodniczący, w porozumieniu z prezydentem miasta, ustalał również porządek dzienny posiedzeń^[60]. O ile statut lub ustawy nie stanowiły inaczej, o tyle do ważności uchwał była wymagana obecność co najmniej 25 radnych. Zapadały one zwykłą większością głosów, chyba że była wymagana forma kwalifikowana. W sprawach personalnych oraz na wniosek zgłoszony przez dziesięciu radnych zarządzano głosowanie tajne^[61].

W swoim referacie profesor Komarnicki uregulował też kwestię kar regulaminowych stosowanych przez przewodniczącego. Kara pieniężna mogła być nałożona na radnego za nieusprawiedliwioną nieobecność na posiedzeniu rady. W przypadku niewłaściwego zachowania zaś przewodniczący mógł przywołać radnego do porządku, a także po dwukrotnym wezwaniu, wraz z odnotowaniem tego faktu w protokole lub wykluczyć go z posiedzenia, z jednoczesnym zastosowaniem kary pieniężnej^[62].

⁵⁶ Ibidem, 185.

⁵⁷ Ibidem, 189.

⁵⁸ Ibidem, 190–190v.

⁵⁹ Ibidem, 190.

⁶⁰ Ibidem, 186.

⁶¹ Ibidem, 187.

⁶² Ibidem, 191.

Ponadto, za nieobecność na posiedzeniu komisji, nieprzygotowanie we wskazanym terminie referatu, niewłaściwe zachowanie się, przewodniczący komisji mógł wymierzyć takie same kary regulaminowe. W tym przypadku, ukarany radny mógł odwołać się do przewodniczącego rady miejskiej, którego decyzja była ostateczna^[63].

4 | Tezy podkomisji statutowej do prawa o ustroju miasta Wilna

Po zapoznaniu się z zagadnieniami opracowanymi przez Fedorowicza i profesora Komarnickiego, podkomisja postanowiła „nadać tezom taką redakcję, w której już będą one mogły stanowić podstawę do poszczególnych paragrafów w statucie”. Tym samym przygotowano 44 punkty, które miały znaleźć się w przyszłym statucie^[64]. Ujęto je w następujących działach: przepisy wstępne; organa ustrojowe; ukonstytuowanie się i organizacja rady miejskiej; tryb urzędowania rady miejskiej (zwoływanie posiedzeń, porządek dzienny, *quorum*, uchwały, komisje rady miejskiej, kary regulaminowe); zasady zarządu majątkiem miejskim (inwentarz majątku, utrzymywanie majątku, administracja majątkiem, przedsiębiorstwa miejskie, przeznaczenie dochodu z majątku); statuty miejscowe i przepis przechodni. Należy zauważyć, że wiele z nich powtórzono z wcześniejszych tez Fedorowicza, a referat profesora Komarnickiego został przepisany niemalże w całości. *Votum separatum* do sześciu lematów złożył wiceprezydent Nagurski; dotyczyły one: liczby radnych, objęcia przewodnictwa przez najstarszego radnego, złożenia ślabowania przez radnych na pierwszym posiedzeniu rady, wyboru prezydium rady miejskiej, ustalania porządku obrad rady przez przewodniczącego w porozumieniu z prezydentem miasta oraz zwoływania posiedzeń komisji przez ich przewodniczących z własnej inicjatywy, na wniosek przewodniczącego rady lub prezydenta miasta^[65].

Miasto Wilno miało nosić nazwę: „królewskie stołeczne miasto Wilno”, posiadać własny herb i pieczęć. Skład rady miejskiej stanowili: radni (48)

⁶³ Ibidem, 192.

⁶⁴ Protokół łączny z posiedzeń podkomisji statutowej m. Wilna w dniach 19 lutego oraz 2, 16 i 23 marca 1936 r., msp. w: ibidem, 200v.

⁶⁵ Ibidem, 200–202, 203v.

oraz członkowie zarządu miejskiego. W razie śmierci, utraty bądź złożenia mandatu przez radnego, w jego miejsce wchodził zastępca wybrany z tego samego okręgu wyborczego i listy^[66]. Utrata mandatu przez radnego miała miejsce w razie objęcia przez niego funkcji prezydenta miasta lub wiceprezydenta, a także w razie powołania do składu zarządu osoby, która pozostawała z radnym w stosunku pokrewieństwa (do II stopnia) lub w związku małżeńskim. Natomiast zawieszenie mandatu następowało z chwilą objęcia przez radnego stanowiska ławnika. Magistrat składał się z prezydenta miasta, wiceprezydenta i sześciu ławników. Prezydentem lub wiceprezydentem mogła zostać osoba, która posiadała bierne prawo wyborcze^[67] oraz dyplom ukończenia szkoły wyższej lub „zawodowej typu licealnego”, a także trzyletnie doświadczenie w pracy jako członek zarządu miejskiego, na samodzielny stanowisku w strukturach samorządu terytorialnego lub gospodarczego bądź w administracji państwowej^[68].

Prezydent miasta i wiceprezydenci mieli obowiązek udziału w posiedzeniach rady. Mogli zabierać głos poza kolejnością. Podobne uprawnienie przysługiwało ławnikom, którzy referowali wniosek zarządu miejskiego na polecenie prezydenta^[69]. W posiedzeniach magistratu zaś mogli brać udział z głosem doradczym przewodniczący i wiceprzewodniczący rady^[70].

Rada miejska posiadała kompetencję do wydawania statutów miejscowych w zakresie spraw należących do zakresu działania gminy miejskiej, które mogły zawierać przepisy karne. Do orzekania o karach właściwy był zarząd miejski^[71]. Miał prawo do stosowania środków przymusowych i do orzekania kar administracyjnych „w takim rozmiarze i na takich warunkach” jak powiatowa władza administracyjna^[72].

⁶⁶ Tezy do statutu o ustroju miasta Wilna, msp. W: ibidem, 138.

⁶⁷ Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego: art. 4.

⁶⁸ Tezy do statutu o ustroju miasta Wilna w: *Statut ustrojowy miasta Wilna*: 138v.

⁶⁹ Protokół łączny z posiedzeń podkomisji statutowej m. Wilna w dniach 19 lutego oraz 2, 16 i 23 marca 1936 r.: 201v.

⁷⁰ Ibidem, 202.

⁷¹ Ibidem, 203.

⁷² Ibidem, 203v.

5 | Statut o ustroju królewsko-stołecznego miasta Wilna

Na podstawie powyższych ustaleń i przyjętych tez, w grudniu 1937 roku referent Antoni Rudak przygotował obszerny, bo liczący 110 artykułów projekt statutu o ustroju królewsko-stołecznego miasta Wilna^[73]. Miał on stać się przedmiotem dyskusji na posiedzeniu komisji statutowej, które prawdopodobnie odbyło się w pierwszej połowie 1938 roku^[74].

Finalna wersja statutu składała się z dwunastu rozdziałów, zatytułowanych: Tytuł, herb, pieczęć i obszar Królewsko Stołecznego miasta Wilna; O członkach gminy Królewsko Stołecznego miasta Wilna; Organa i zakres działania Królewsko Stołecznego miasta Wilna; Rada Miejska; Komisje Rady Miejskiej Królewsko Stołecznego miasta Wilna; Magistrat Królewsko Stołecznego miasta Wilna; Administracja miejska; Statuty miejskie (miejscowe przepisy prawne); Zasady zarządu majątkiem Królewsko Stołecznego miasta Wilna i gospodarki miejskiej; Kontrola wewnętrzna; Nadzór państwowy; Przepisy końcowe^[75].

Z ważniejszych przepisów na jakie można wskazać, królewsko stołeczne miasto Wilno stanowiło samorządową i autonomiczną jednostkę terytorialną państwa polskiego, [...] osobę prawa publicznego oraz podmiot majątku i praw majątkowych^[76]. Organami ustrojowymi były: rada miejska (złożona z radnych i członków zarządu) – organ stanowiący i kontrolujący oraz zarząd miejski – organ „zarządzający” i wykonawczy. Działał kolegialnie jako Magistrat lub jednoosobowo jako Prezydent miasta^[77]. Ten ostatni był zwierzchnikiem „urzędów I instancji” oraz „państwowo-miejscową władzą administracyjną”^[78]. Radni z kolei, nie byli związani instrukcjami wyborców, zaś w swojej działalności mieli „[...] kierować się jedynie względami na dobro państwa i miasta”^[79]. Wybory do rady miejskiej były pięcioprzymiotnikowe: powszechne, równe, tajne, bezpośrednie i proporcjonalne^[80].

⁷³ Statut o ustroju królewsko stołecznego miasta Wilna, msp. w: *ibidem*, 88–115.

⁷⁴ Teodor Nagurski, Do Wacława Komarnickiego, msp. w: *ibidem*, 16.

⁷⁵ Statut o Ustroju Królewsko Stołecznego Miasta Wilna, msp. w: *ibidem*, 21–54v.

⁷⁶ *Ibidem*, 23v.

⁷⁷ *Ibidem*, 24, 24v.

⁷⁸ *Ibidem*, 35v.

⁷⁹ *Ibidem*, 24v.

⁸⁰ *Ibidem*, 28.

W ciekawy (opisowy) sposób został określony obszar miasta Wilna, który przedstawiono na niemalże trzech stronach statutu. Obejmował on między innymi teren „[...] położony w następujących granicach: poczynając od strumyka, który w odległości około 200 mtr. od tak zwanej Sołomianki pod Werkami i wpada do Wilii, i gdzie Wilia z kierunku zachodniego skręca na południe (licząc kierunek z biegiem wody), łożyskiem rzeki Wilii na wschód, włączając do miasta grunta wsi Pilikonie, dosięga granicy tej wsi z gruntami majątku Wierszuba [...]”^[81].

Prace nad opracowaniem statutu dla miasta Wilna rozpoczęły się pod koniec 1935 roku. W niespełna trzy lata, na podstawie tez Zygmunta Fedorowicza i referatu Wacława Komarnickiego, przygotowano akt regulujący najważniejsze kwestie ustrojowe, z uwzględnieniem występujących odrębności miejscowych.

Bibliografia

- Dalbor Władysław, „Odrębne statuty największych miast” *Samorząd Miejski*, Warszawa, nr 19 (1935).
- Dalbor Władysław, „Zmiana i ujednoczenie ustroju samorządu terytorialnego w Polsce” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 4 (1933).
- Dąbrowski Przemysław, „Nauczanie nauki administracji i prawa administracyjnego na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w okresie dwudziestolecia międzywojennego” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (2015): 299–322.
- Dąbrowski Przemysław, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010.
- Dąbrowski Przemysław, *Rozpolitykowane miasto. Ustrój polityczny państwa w koncepcjach polskich ugrupowań działających w Wilnie w latach 1918–1938*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2012.
- Dąbrowski Przemysław, *Wiktor Zenon Maleszewski. Ostatni polski prezydent międzywojennego Wilna*. Sopot: Wydawnictwo Arche, 2022.
- Dobkowski Jarosław, „Jerzy Karol Panejko (1886–1973)” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 26 (2014): 47–61.

⁸¹ Ibidem, 21.

- Fedorowicz Zygmunt, *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944*. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, 2010.
- Jackiewicz Mieczysław, *Wilno w XX wieku. Ludzie i wydarzenia*. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, 2013.
- Jakubiak Marek, „Tworzenie systemu władzy terytorialnej w Drugiej i w Trzeciej Rzeczypospolitej. Analiza porównawcza” *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, z. 2 (2022): 145–162.
- Korzeniewska-Lasota Anna, „Jan Adamus (1896–1962)”, [w:] *Stefan Ehrenkreutz i historycy prawa okresu dwudziestolecia międzywojennego. W 70. Rocznicę śmierci ostatniego Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, red. Przemysław Dąbrowski, Dariusz Szpopier. Gdańsk-Olsztyn: Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Wyższej, 2016.
- Kowalenko Władysław, „Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w Sejmach Rzeczypospolitej” *Ateneum Wileńskie*, z. 10–11 (1926): 327–373.
- Makles Karol, „»Samorząd Miejski (1921–1939)« i jego dzieje” *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 1–2 (2011): 89–109.
- Matuszewski Jacek, „Jana Adamusa droga ku naukowemu niebytowi” *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, nr 17 (2014): 271–286.
- Mościcki Bogdan, *Sto lat Związku Miast Polskich 1917–2018*. Poznań: Związek Miast Polskich, 2018.
- Ostrowski Adam, „Jerzy Panejko i jego poglądy na instytucję samorządu”, *Prawo i Więź*, nr 4 (2020): 203–226. <https://doi.org/10.36128/prwi.vi34.163>.
- Przygodzki Jacek, „Samorząd terytorialny w pracach komisji dla reformy administracji z 1923 roku”, [w:] *Samorząd i samorządność w przeszłości i teraźniejszości*, red. Marian Józef Ptak. Wrocław: Kolonia Limited, 2013.
- Przygodzki Jacek, *Komisje dla usprawnienia administracji publicznej w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, 2019.
- Ruszczyc Ferdynand, *Dziennik*, cz. II, *W Wilnie*, Warszawa: Wydawnictwo „Secesja”, 1996.
- Römer Michał, *Dzienniki*, t. V, 1931–1938, Warszawa: Ośrodek Karta, 2018.
- Tarkowski Mikołaj, *Adwokatura wileńska 1918–1939. Studium historyczno-prawne*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2014.
- Tarkowski Mikołaj, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939*. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Wyższej, 2015.
- Wałdoch Jacek, „Postulaty ugrupowań politycznych podczas wyborów do Rady Miejskiej miasta Wilna w latach 1919–1939”, [w:] *Tendencje rozwojowe myśli*

politycznej i prawnej, red. Marek Maciejewski, Maciej Marszał, Mirosław Sadowski. Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, 2014.

Warzocha Artur, „Samorząd terytorialny w II RP – w drodze ku własnemu państwu” *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Res Polticae* (2012): 351–363.

